Валери Бигуаа
аетнолог
атоурыхтә ҵарадыррақәа рдоқтор, апрофессор

Аҧшәмареи аҧшәмадареи атрадициеи ҳазҭагылоу аамҭеи

Аҧсуаа ртрадициатә бзазараҿы аҭаацәа реиҳабы, аҧшәмахаҵа, дзакәеиҳабу, дзакәытъ аҧшәымоу аилкаара аумак аҭахӡамызт, ажәытәмоу, сара санахьӡазгьы. Зымч ҭаз, маха-шьахала еибагаз, аха зыбаю иацәаашьоз анхаҩы иҭыӡҭыҵ алагьы уаҩы дидыруан, игәашә еихьыр-еивырёа иҩазар, «ари нымха-хымҵәак иоуп», рҳәон, амҩасцәа, аӡба иакны иҧсуазаргьы, иашҭа иҭаломызт, иавсны ицон, хар змамыз, зыҧсы злаз аҧшәымак иааидгылаанӡа. Амала, ари июыза, иабанырҵои-иабанырхуеи, ҳәа, игәараз ауаю-нанамга ихкаара арахә ҭарҵаргьы ауан иара еиҧш зеиҧшыз игәылацәа – урҭ рҩызцәа ыҟан, ҳәарада. Уимоу хылаҧш дамамкәа, ҭынха дамамкәа еихаҧсыхәк кажьны ирбаргьы, изашьҭааз, иаашь0ҧааны, аҩныҟа иргон.

Анхаҩы, анхаҩыҵәҟьа, а ҧшәмахаҵа, напы агижьуамызт иабиҵьынҵь, ихкаареи иҳәысҭеи инадыркны иқәаҵареи ибнеи рҟынӡа. Зегьы еилфаҷа иҟазар акәын.

Абна еиҳагьы деиҷаҳауан аҧшәымас зхы зыҧхьаӡоз анхаюы: дахӡыӡаауан, еиҵаиааӡон. Абна мҩын, маҭәахәын, абна нырхаган. Анхаҩ бзиа бна убри аҟынӡа дахӡыӡаауан, убри аҟынӡа аҳаҭыр ибон, данылалоз аамҭазы иикыз аиха аҩы ҭеиҳәҳәон, имаґрала акәзаргьы, ма иҩыҵра иныҵакны. Аҵлақәа шәар, ҳәа, дшәон. Аҵла циҟозаргьы, даазыдгылоз циҟомыз – иҵиҟон иззиҭахыз ҳасаб азуны.

Мҩын акрызхыҵуаз, здаҵқәа ажәхьаз аҵла. Аҽаганкахьала, ақәра змоу еиҳагьы аҧхара ахылҵуеит. Насгьы уи ашьапы иныҵакны иҵиҟон, аҧашәқәа ыҵабааны, рҵәыраханы анышә иаалаларц, аҭыҧаҿы аҿа ҩеирц азы.

Маҭәахәра ауан згәыцә ґәґәахахьаз, ишәхьаз аҵла. Уи циҟон кыр дҩаханы, аҧҟасҭа аҟынӡа рахәык зымҩаӡо, нас анышә гәӡа аҿаиҳәҳәон, наҟ-наҟ аҟата ахҽиаарц азы.

Анхаҩ бзиа, ихы иаирхәаз ашәаҧыцьаҧ аҭыҧан аҵынхъра еи0еищауан, ахала игылаанӡа, ҳәа, дыҧшуамызт. Еиҳагьы даҵҧыҳәаны иааӡон ашәыр, еиҳаракгьы аӡахәа. «Сара сахьымӡаргьы, сышьҭахь игыланы иааиуа рзы иҟалаҧ», - иҳәон уи гәаныла.

Абас, аҧсабара агәыбылра змаз ауаҩы ианакәызаалакь аҧсабара амҩа аиҭон, амҩа даҵхраауан. Иара иахьиҩырхасымҭаз ҭыҧк аҩы акәзаргьы, цыхаҵас ҽыц иҵхәрааз ӡык, ихәыр-хәыруа, афасара ишылоу ибар, даангыланы, аӡышьҭра

иртбаауан, еитцихуан, лабашьапынтцала ибгьатны акәзаргьы. Уинахыс азхәыччы ахалагьы ахы иахәон, ауаагьы ирыхәон. Изыхьхон. Азыхь еитцызхыз ауаҩы инарцәымҩа даныкәлалакь ашьтахь, дызгәалашәоз ауаа ихьз аларҳәон, аамта анахылалакь, уи имикротопонмхон.

Зых ҳатыр акәызтцоз апшәма, иара дизымтцаакәа, еиеиааз абнаҿы тәымуаҩык махәык питцәаргьы иуамызт; атызшәа илимхыргьы, ишигәампхаз иирдыруан, алакта иирбаргьы ауан.

Анхаҩы бзиа адгьыл ахатагьы ишабалакь дасуамызт, иаара итәымзаргьы. Ицәкәа аатцакны, иугә ицәматәа нацраҳәаны цәагәара данцоз аамтазы, амхыртаҿы, атцыруа ахьааирхоз атып аҿы днеиаанза амаа дҩаханы икуан. Адгьыл агәы цәиӄьомызт.

Агьыл малын, малдыун. Анхаҩ-бзиа азеиш дгьылгьы ихатәы дгьыл еипш, ибон, деигзон. Избанзар, азеипш дгьыл аҿы акәын арахә ахьыкәыз, иара итәкәа рымацара ракәым, дызлатәаз ажәлар ртәкәагьы.

Агьылгьы, ауҩы еипш, иаапсоит. Убри аӄынтә анхаҩы хышыкәсаӄа дгьылк дантаарыхлакь, даҿеа мхыртак ылихуан, еиҳаракгьы, ахҿарра. Ахҿарра – ужәран. Хәышыкәса рнаҩс уаанзатәи имхыртахьы дхынҳәуан, апсы алалеит, ҳәа, ипхьазаны. Убри адагьы, имхурстадгьыл агәы ӄаитцон, ахәы аитон, ирахә ирытцытцуаз ауац алагаланы.

Адгьыл нхарOоуп, аха хаазагас иӄоу рахәуп. Убри аӄынтә анхаҩы / апшма, идгьыл еипш, ирахәгьы гәцареикуан – дрыкәгәамтцуамызт, дрыкәшәышәуа еилиргон, хазы-хазы итеикуан, хазы-хазы иртәон, хазы-хазы игәарихуан: ашьамаӄа, апсаса, ахьарахә, аҩарахә. Иӄан арахә хьамта ныӄәызгоз, «зкьы ааганы шәкы абна илазтцоз» ахьшьцәа дукәа. Абнагьы ахәы атахуп. Абна ахәы артон урт, ишаарымпыхьашәаз рырахә рныхра шырзымгәагьуазгьы. Амала, изырзымгәагьуаз «иуаакачбеибъан», «иуаак6ъан» акәзамызт иаанагоз, рцьабаа ҳапыр акәытцон, иапшәымацәан ауп.

Цкарак аҳасаб ала, ахьча – дшәарыцаҩын. Ашәарыцаҩ, ихатәы рахә реипш, абна илаз ашәарахгьы дреичаҳауан, дрыхзызаауан, дреигзон. Зыцсра аахьаз рыда аҿакы иабцьар акәикуамызт, урт цызара рзызуаз абгьы убрахь инарылатцаны. Аб злам ашәарах ҿиом азы. Уи шьахәла еиликааауан, уи зегьа там ала идыруан зхымта амшәоз ашәарыцаҩ. Апсабараҿ дапшәымани ихы ипхьазон азы.

Апсуеи апсабареи реизыӄазаашьа атәоуп иаҳәо иара убас шьхыланнахысстәи ихымҩапгашьагьы. Уи идунеихәапшышьа шыӄаз ала, шьхатәыла ажәҩан иазааигәан, анцәа изаагәан. Убри аӄынтә ианакәызаалакь ицәаматәа дацклапшуан: акы, уи цкьазар акәын, ҩба – еикәарамзар акәын. Зык наикәитәарц итаххаргьы, пшьы-тцәианк нарсны, тыптцас акы наиргылон,

нас уи иоупа нақәыршәны иҽеилихуан: ажәҩан иҽыхтны иҽеирбомызт, дацәыԥхашьон (иашоуп, «ажәҩан ацәыԥхашьара» аимпирикатә цышәоуп уасхырс иатцоу. Шьхатәылан иаалырҟьаны амш еиҭашәар алшоит. Ихту ауаҩы дбааӡазар, амацәыс исра мариоуп). Насгьы арҩаш аагәаратцәҟьа иҽикәаабомызт, ицырӡәӡәаха алалаар, ҳәа, дшәон, «быжьхаҳәык ианырхыслакь ишыцқьахоз» идыруан, аха.

Амала иазгәаҭатәуп аҽеакгьы. Азныказы аԥсуа ихъыцшьа / иметналитет цқьа иззелымкаауаз амиссионерцәа, мамзаргьы аныҟәацәа, парадокс еиԥш ирԥхьаӡоз мила0тә ҟазшьа 3ыдак рыман аԥсуаа. Иашоуп, анхаҩы бзиа, аԥшъма бзиа, ҳаҭыр ду иқәын аԥсуа традициатә еизыҟазаашьақәа рҿы, аха дараӡак ахыԥша имамазт иахьеи-уахеи анышә ихәытцаз, «анышә зфоз» уаҩы. Ишырщъо еи8ш, гьамала иҟаз, иаҩымцацәакәа, гьамала инхоз, гьамала зҭаацәа ныҟәызгоз, «зхәы иаҭҳәаны акры зфоз» еиҳа рылаҿы даауан, уи еиҳа иԥхылнадон ауаажәларратә бзазараҿгьы. Насгьы уи иҽи икәадыри еиқәызар акәын, иаԥсуамаҭәа дҭаҟаца, ицәа иадшәало, деилаԥах делаҳәазар акәын.

Ҳәарада, адунеи/акосмос мыцхәа бзиа избоз, адгьыли ажәҩани инадыркны, амреи амзеи аетцәақәеи рҟынӡа зегьы ирҿыгәыҳәаауаз, ирыхӡыӡаауаз, зыԥшәмара здыруаз, зыԥшәмара иақәшәоз, иагьныҟәызгоз ауаҩы ауаа рзы еиҳагьы дразын, игәы ҭыхны икын. Игәылараҿ цәгьарак-бзерак ыҟазар, дхатцгылаҩын, деилыргаҩын, крыуҩын-кырҳәаҩын. Ус акәымкәа, иқыҭауаа аашзаны, абыргцъа, ауаабарабъа ра8хьа инаргыланы, – «уааи, дад, уда ԥсыхәа ҳамам, уааҳхагыл», – рҳәар, матцурак инапы ианыртцар, – идуӡӡаны иҭабуп абас сыгәра ахьыжәгаз, аха исылымшар ауеит, сымч ақәымхар ауеит, сара сытцкыс адарра змоу, аԥышәа змоу, сеиҳа зылшаша аҽеаӡәы далышәх, сшәыҳәоит, – иҳәон, дыԥхашьа-ԥхатцо, днапырҟәычҩы-шьапырҟәычҩуа. Аэырԥшӡараз акәым, игәы ҭыгьҭьааны. Уи азы ахатца иаҳаҭыр итцегьы ишьҭытцуан, идыргалаз аматцурахьы днарымгаргьы руӡомыз иуаажәлар. Иаргьы дазааиуан. Иеиҳабацәа ирҿаирхьуамызт. Уамашәа иубаша, мчыла аматцурахьы инаргоз ауаҩы аусгьы иуан ламысла. Егьи, «дтәаны дрымбар, дгыланы зхы дзырбоз», амтцурахьы анеиразы ҽыҳәтцәала ижәылоз ауаюы, иаҳәынгьы ихәаԥшуамыз, зхы ласыз аӡәы иеиԥш дыԥхьаӡаны.

Даҽеакгьы ацыстцоит абраҟа. Ажәлар зыхьӡ рҳәоз, раԥхьа идыргылоз ахатца шьҭрала имҩашьоз иакәын. Амаҳагьа, напхаҩ, ачарҳәаҩ иԥа рхахьгьы дааргомызт, иааидыҕәҕәалар, иара ихаҭа еиҳагьы децәахоит, ҳәа, дыԥхьаӡаны. Уимоу уи «унеишь-уааишь» ҳәагьы иарҳәомыз, шамахаӡак акәымзар.

Геи-шьхеи рыбжьара ишьҭоу адгьыл аԥсуадгьыл, ҳәа, дашьҭан аԥсуа. Аԥсуа бызшәа аҿиара иамоу аҟазшьа ҷыда – «алингвистикатә економиа» – иабзоураны, уи «аԥсадгьыл» ахь ииасит. Зиасума, рхоума, ԥсҭоума,

цслаҳәума, қәасабума, бӷабума – зегьы-зегьы рыхьчара моралтъ уалны идын аҧсуа, иатҵахханы иааҟаларгьы, ихы рықәитцон. Уртҭ зегьы аҧшәымас дрыман иара – «хыхь анцәа, ҵаҟа сара», –ҳәа иҟаз, зхы згәы азҭаз, зхы агәра згоз аҧсуа хатца. Дынхаҩызма, даамыстҭазма, даамыстҭадыузма, даҳазма, зегьы акоуп, уи дзықәгылаз агьыл аҿы даҧшәыман.

Дызустҭада иахьа аҧсуа, дзықәгылоу адгьыл, иҧсадгьыл, шәақьҧынтцала ианихьча ашьтахь, уи азәгьы ианимемкуа, уи ибжьы нагӡаны ианықәыҩуа аамтҭазы? Изакәытә цстҭазааратә принципузеи дзықәныҟәо иахьатәи аҧсуа?

Анаҧшҩы дхыршәюуп. Анаҧшҩы ҳаиҟәатцып, ҳара ххатҭақәагьы иаҳбартҭоуп ҳара ҳазлаҟоу, ҳцәажәашьеи ҳана8шаашышьеи инадыркы, ҳтәашьеи-ҳгылашьеи ҳнақәгылаақәгылашьеи рҟынӡа. Иааидкыланы иаагозар, аиҳабы аиҳабра анизныҟәымго, аитцбы аитцыбра анизнҟқәымго, «тҭәа збаз, тҭәа иҳәҳәеит», ҳәа, ззырҳәо аамтҭа ҳтҭагылоуп ҳара иахьа. Аҧсыцәгьара ҿкы-бааҧсны иҳалалеит. Насгьы дегьызмаха ҳзыцәгьычуа щха0абъа щазбъынхо ҳадгьылоуп, ащауа цбьа зхылтцуа ҳаҧсабароуп, ҳхоуп.

Ажәак ала, акрыфара культхеит, икультхеит «уаха-саха», ҳашьтахь иааиуа ҳхәычқәа, ма аира иаҿу, иираны иҟоу асабицәа аҧхьаҟа рчаҿатцахәы рзымҧшаауа аҟынӡа.

Сара ишызбо ала, аҧсуа иҩны данаҧшәымазтәи аамтҭа, илаҧшҳәаа зыхьӡоз адгьыл ихатәы дгьыл еиҧш ианибоз, уи аҧшәымас данамазтәи аамтҭа ажәытәра иагаеит. Аҧшәмара иҳхаагахьоу хтҭысхеит. Лакәхеит. Фырхатцаратә епосхеит. Нас? Настәи аҧшәмадара ахьӡуп. Аҧшәмадара, еитҭасҳәоит, ҳазтҭагылоу аамтҭоуп.

Сара сиеиҧхызуеит, сара дызбар стҭахуп аҧшәма – зыҩны дшыҟоу здыруа, агәатцәа змоу, агәы зызтҭоу, ауҩеибага, аҧшматцәҟьа, анхаҩы инеиркны аҳәынқар иҟынӡа. Нелых ҟамтцакәа. Инеиҧынкыланы.

Ҳәарада, аҧшәма ҟамлашьа имаӡам, аҧшәма дҟалоит мышкы зны, ажәлар жъларны ийаназы – Уи агәатцәа змоу, агәы зызтҭоу, аҧсыуала ихәыцуа ауҩеибага, насгьы иахьатәи аамтҭа ианаалартә цсабаратә хшыҩла, тҭарадыррала, политикатә культурала еиқәшәоу. Аха аамтҭа ықәҳа ацара иаҿуп. Ҳара ҳахьгылац ҳгылоуп, адгьыл ҳкәаҳауеит. Адгьыл ҳкәаҳацыҧхьаӡа, ашьац ҳатцыблааует, атцахь ҳласкьоит.

– Данбагылои нас абас еиҧш еиқәшәоу аҧсуахатца?

– Ажәлар зегьы ирзеиҧшу, аҳәынпқарратә тцакы змоу уск анаҳаӡбо, уск ҳанаҿу аамтҭазы уала-тҭахыла «аҿыхара» ҳанаҟәытцлакь.

Аха абраҟагьы ицәыртцуеит аҿазтцаарак:

– Аҿыхара ҳаҟәызхуада?

Тҭакс иҟоу акоуп:

– Жәынгьы-ҿангьы аҵсура синонимра азызуа аламыс, ахарахәыцра, ахеилакра, ажәлар рыхшыҩ.

29. 03. 2019.